

Αναρχισμός και αγροτικά κινήματα στην Πελοπόννησο της σταφιδικής κρίσης

Του Κώστα Γαλανόπουλου.

Δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Ευτοπία*, τ. 14, Φλεβάρης 2007.

Το κείμενο ασχολείται με τα αγροτικά κινήματα της βορειοδυτικής Πελοποννήσου την περίοδο της σταφιδικής κρίσης και στόχος του είναι να εξετάσει την επιρροή σε αυτά των νέων ριζοσπαστικών ιδεολογιών. Συγκεκριμένα του αναρχισμού, όπως αυτός εκφράστηκε από τις προδρομικές σοσιαλιστικές ομάδες των αστικών κέντρων της περιοχής, κύρια της Πάτρας και του Πύργου.

«Η σταφίδα είνε χρυσάφι...ησθένησεν όμως η σταφίς και ο χρυσός δεινώς εσπάνησεν εν τη χώρα...» 1

Στη σταφίδα, ως το βασικό εξαγωγικό προϊόν του ελληνικού κράτους και την αυστηρή της μονοκαλλιέργεια στις περιοχές της βορειοδυτικής Πελοποννήσου, στηρίχθηκε η οικονομική ζωή ολόκληρων περιοχών και πληθυσμών. Αυτό που πρέπει να κρατήσουμε είναι ότι την αρχική περίοδο της ευμάρειας και του πλούτου ακολουθεί η περίοδος της κρίσης (ως αποτέλεσμα του κλεισίματος της γαλλικής αγοράς και της συνακόλουθης υποβάθμισης του προϊόντος). Ένας κόσμος που «...μια μέρα αίφνης εξύπνησε από πλούσιος φτωχός, από ξεχρέωτος ως το λαιμό χρεωμένος...» και μια κοινωνία «...πλέουσα εις φως και λάμπιν χρυσίου ευρέθη αίφνης εις το σκότος της απελπισίας και της καταστροφής, και εις το σκότος αυτό ωσει ανανήψων είδε την μαυρομάταν του μη χρυσίζουσαν πλέον, αλλά μαύρην, και με όλη την γλύκαν της πικράν». 2 Αυτό είναι που γεννά τα αγροτικά κινήματα της περιόδου.

Το 1876 ιδρύεται στην Πάτρα ο «*Δημοκρατικός Σύνδεσμος του Λαού*» που επιτίθεται στην «...κοινωνική αθλιότητα...» και αναθεματίζει την «...φτώχεια και την αμάθεια...» ως τις «...μεγαλείτερες πληγαίς του λαού». 3

Στην σκέψη των Πατρινών ριζοσπαστών η ευμάρεια και ο πλούτος αποτελεί προνόμιο κάποιων κοινωνικών ομάδων και σίγουρα όχι του συνόλου της κοινωνίας.

Ο Δ. Αμπελικόπουλος μιλάει για την «...τάξις, ίδια των κτηματιών, που στενάζει υπό την άτιμο μάστιγα της τοκογλυφίας...» και αλλού αναφέρεται στον εργάτη γης που «...μένει εκών άκων εν τη πενιχρά του καλύβη, συλλέγων χόρτα προς τροφή, αυξάνων ούτω την δυσπραγίαν αυτού τε και της οικογενείας του...» και προτείνει «...προστατευτικά των εργατών εταιρίαί... προς ενίσχυσιν και περίλθαψιν των εργατικών πληθυσμών». 4

Μπορούμε να φανταστούμε με μια σχετική ασφάλεια ότι η εμφάνιση των ριζοσπαστών του Δημοκρατικού Συλλόγου καθώς και η πολεμική που ξεκίνησαν εναντίον της «κοινωνικής αθλιότητας», της φτώχειας και της αμάθειας δεν ήταν εν κενώ. Σίγουρα, αρκετοί θα κουνούσαν το κεφάλι τους επιδοκιμαστικά στο στιγματισμό των κοινωνικών δεινών και σίγουρα κάποιοι άλλοι θα αναγνώριζαν με θλίψη στον εαυτό τους το Λαό που επικαλούνταν ο Δημοκρατικός Σύνδεσμος. Δύο δεκαετίες μετά το βραχύβιο προδρομικό Δημοκρατικό Σύνδεσμο εμφανίζονται οι πρώτες αναρχικές ομάδες του ελλαδικού χώρου, οι αναρχικοί σύλλογοι των δύο μεγάλων αστικών κέντρων, της Πάτρας και του Πύργου. Η μητρική ομάδα της Πάτρας εκδίδει την εφημερίδα «*Επί τα Πρόσω*» (1896) και του Πύργου την εφημερίδα «*Νέον Φως*» (1898).

Οι «Ελεύθεροι Σοσιαλιστές» της «*Επί τα Πρόσω*» σαν τους παλιούς τους συντρόφους του Σύνδεσμου δηλώνουν ότι «...θέλομεν να παύση η αθλιότης και η αμάθεια..., θέλομεν να καταργηθεί η φτώχεια...». 5 Ο Λαός, «...και όταν λέγομεν λαό εννοούμεν τον εργατικόν, τουτέστι τα δύο τρίτα της κοινωνίας...» 6 (και από την «ποσόστωση» καταλαβαίνουμε ότι στον εργατικό

Λαό περιλαμβάνονται και οι αγρότες), αντιπαραβάλλεται και πάλι με τους Πλουσίους. [7](#)
Πώς όλα αυτά τα ταιριάζουν με τον αγροτικό κόσμο και το σταφιδικό ζήτημα, μπορούμε να το δούμε στο παρακάτω άρθρο (που αποτελεί και ένα χαρακτηριστικό δείγμα του προπαγανδιστικού λόγου της ομάδας προς τους χωρικούς):

Όποιος από τους χωριάτες δεν πιστεύει ότι ο σταφιδέμπορας τον κλέβει, και ότι ο σταφιδέμπορας ζη από τον κόπο του χωριάτη, τον ρωτούμε να μας πη:

Πού βρίσκει ο σταφιδέμπορας τα χρήματα κι έχει τόσους υπαλλήλους στο γραφείο, πού βρήκε τα χρήματα κι έχει νοικιασμένες αποθήκες, πού βρίσκει τα χρήματα και ζη σαν αγάς;

Γιατί βέβαια θέλει χρήματα πολλά για νάχη τόσο ωραίο γραφείο με τόσους πολλούς υπαλλήλους, και να κάνει τόσα μεγάλα έξοδα για να ζη πλούσια, για να κάθεται αυτός, η γυναίκα του και τα παιδιά του –αν έχη– σε τόσο όμορφο και μεγάλο σπίτι, που είναι σαν παλάτι.

Πού τα βρίσκει λοιπόν αυτά τα χρήματα;

Αυτά τα χρήματα είναι ο ιδρώτας του δυστυχισμένου του χωριάτη που σαπίζει το κορμί του η βροχή και το άγριο του χειμώνα κρύο, όταν κλαδεύη τη σταφίδα του, όταν τη σκάβη και τη σκαλίζει με το βαριό ξυνάρι αυτός μαζί με τη γυναίκα του και τα παιδιά του. Ο δυστυχισμένος ο χωριάτης παίρνει στα χέρια του το φυσερό και θειαφίζει τη σταφίδα του, την προσέχει καλά να μη πάθει τίποτε, τη χαρακώνει και φροντίζει με κάθε τρόπο να την περιποιείται περισσότερο και καλύτερα για να μπορέση τον Αύγουστο, που θα δώση τον καρπό, να πάρη χρήματα για να αγοράση στάρι και κανένα κομμάτι αλατζιά για ρούχα της γυναίκας του και των παιδιών του.

Περιμένει νάρθη ο Αύγουστος, ελπίζοντας καλύτερεψη της δυστυχίας, της φτώχειας και της κακομοιριάς που είναι ως το λαιμό βουτηγμένος. Και όταν έρθη ο με τόσο καρδιοχτύπι και ο με τόσες ελπίδες προσμενόμενος Αύγουστος, τότε όλα φεύγουνε, πετάνε, και οι ελπίδες και η χαρά και το γέλιο από το χωριάτη, γιατί ο άτιμος τοκογλύφος, ο σταφιδέμπορας, ο σταφιδοαποθηκάριος, τον φέρνει, με την τέχνη που ξέρει να κλέβη, χωρίς να το νιώθη ο χωριάτης, ίσια, ίσια, τότε; Τότε πάλι ο δυστυχισμένος και κακότυχος χωριάτης αρχινάει την ίδια ζωή με τη δυστυχία και στέρηση, ελπίζοντας τον ερχόμενο Αύγουστο καλύτερεψη.

Δεν ξέρει ότι ως ότου αφίνει και τον κλέβουν ποτέ δε θα δει θεού πρόσωπο και πάντοτε θα ζη δυστυχισμένα και μια ζωή κακορίζικη. [8](#)

Η εικόνα της αντίθεσης είναι σαφής και η αθλιότητα των μεν καθρεφτίζεται στην ευμάρεια των δε. Αυτό που σημειώνεται, είναι η σχέση εκμετάλλευσης, που στηρίζει την ευμάρεια αυτή στην εργασία και αθλιότητα του χωρικού.

Οι συντάκτες της *Επί τα Πρόσω* θεωρούν τον αγροτικό κόσμο κατ'εξοχήν αντικείμενο εκμετάλλευσης και καταπίεσης, χωρίς να τους ξεχωρίζουν από τους εργάτες της πόλης ούτε ως προς αυτό, ούτε ως προς την δυνατότητα ή αναγκαιότητα της προπαγάνδισης σε αυτούς των επαναστατικών ιδεών (το πρόβλημα του "επαναστατικού υποκειμένου" ή η θέση του αγρότη στη παραγωγική διαδικασία, που προβληματίσε τους πρώτους Έλληνες μαρξιστές θεωρητικούς [9](#)).

Έτσι... «εν ταις μεγάλαις πόλεσι γνωρίζουσιν oligώτερον τους χωρικούς και τους αγροτικούς πληθυσμούς. Α! ιδού στάδιον εργασίας, εις μέρος ενθουσιώδης προπαγάνδα επιβάλλεται... παν κίνημα μεταρρυθμιστικόν όπερ θέλει γίνη άνευ αυτών είναι μοιραίως κίνημα αποτυχών». [10](#)

Οι σκέψεις αυτές δεν αποτελούν ελληνική ιδιομορφία και η προπαγανδιστική αυτή προσπάθεια φέρνει αποτέλεσμα καθώς μας πληροφορούν: «Αι ελεύθεραι σοσιαλιστικάί ιδέαι διαδίδονται οσημέραι τεραστίως παρά τους αγροτικούς πληθυσμούς εν Ευρώπη». [11](#)

Παρόμοια συλλογιστική συναντάμε και στους αναρχικούς του "Νέον Φως", αν και διαφορές μεταξύ των δύο εντύπων φαίνονται να υπάρχουν, κυρίως στην ευρύτητα των απόψεων, για παράδειγμα στο θέμα της θρησκείας ή της βασιλείας.

Και εδώ στηλιτεύεται «...η αθλιότης και η δυστυχία...των πτωχών εργατών...» [12](#) και σαν τέτοιοι θεωρούνται «...ο χωρικός και ο εργάτης...» [13](#), ο Λαός.

Η αθλιότητά του οφείλεται στην φτώχεια [14](#), που με τη σειρά της «αιτία είναι η αμάθεια και οι κοινωνικά προλήψεις». [15](#)

Η κυρίαρχη αντίθεση είναι ανάμεσα στον εκμεταλλευτή «... εκείνος δηλαδή όστις έχει το χρήμα και τα κτήματα και εκμεταλλεύεται την εργασία των οφειλετών του, των νοικατόρων του, των σέμπρων του και εν γένει των εργατών» [16](#) και στον εργάτη.

Είναι εδώ φανερό ότι στην εργατική τάξη εντάσσονται και ο εργάτης και ο αγρότης, ενώ η συγκεκριμένη ανάλυση της εκμεταλλευτικής σχέσης έχει μια έντονη τοπικότητα.

Ενδιαφέρον έχει να δούμε μια χαρακτηριστική ανάλυση της εφημερίδας για μια σειρά γεγονότων, τυπικών της περιόδου και της κρίσης. Το άρθρο δημοσιεύεται στα τέλη του 1898, εν μέσω συλλαλητηρίων, καταχρήσεων και σκανδάλων.

Ο Λαός απώλεσε πάσαν εμπιστοσύνη προς πάσαν Κυβερνητικήν πρόνοιαν, προς πάσαν της δικαιοσύνης επέμβασιν, και προς πάσαν των εξ επαγγέλματος εκάστοτε παρουσιαζομένων ως συμβούλων του γνώμην... Όλοι οι θεσπισθέντες δήθεν υπέρ αυτού νόμοι απεδείχθησαν κατάλληλον μόνον μέσον προς πλουτισμόν επιτηδείων, ότε όλοι εκείνοι οι φωνασκούντες και κοπτόμενοι εν ταις πλατειαίς και ταις οδοίς υπέρ του γενικού καλού εφοράθησαν, ότι υπ' ουδενός άλλου ελατηρίου εκινούντο ή υπό της ματαιίας επιδείξεως, και της γελοίας φιλοδοξίας του να εκλέγονται επιτροπή, όταν δε έλαβον την εντολήν να επιβλέψωσιν εις την εφαρμογή του νόμου υπέρ του οποίου ωρύνοντο, επέδειξαν κουφόνοιαν εγκληματικήν και αφήκαν να πληρωθώσι αι αποθήκαι αντί σταφίδας κόπρου... Εντεύθεν εξηγείται η ψυχρότης και η αδιαφορία του Λαού μετά την αποκάλυψιν των τελευταίων καταχρήσεων εις τας αποθήκας της παρακρατήσεως και το οικτρόν ναυάγιον των δύο γενομένων συλλαλητηρίων, τα οποία εις ουδέν άλλο κατέληξαν, ή εις να βάλωσι τον δεσπότην ν' αφορίση εκπνέοντος του δεκάτου εννάτου αιώνος. [17](#)

Ο αναρχισμός της περιόδου μελετήθηκε στη σχέση του με τα αγροτικά κινήματα από την ακαδημαϊκή και μη ιστοριογραφία. Μπορούμε να χωρίσουμε, λίγο χοντροκομμένα, τις απόψεις της βιβλιογραφίας σε αυτές που με τον ένα ή άλλο τρόπο, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, δέχονται καταρχήν τη σύνδεση και την όποια επιρροή των αναρχικών ομάδων στους εξεγερμένους αγρότες (Κορδάτος, Ζεύγος, Μοσκόφ, Νικολόπουλος, Γκριτζώνας, Δημητρίου, Βεργόπουλος, Νούτσος, Χουμεριανός). Νεότερες όμως μελέτες (Λεονταρίτης, Τσίχλη) αμφισβητούν την έστω και ελάχιστη σχέση μεταξύ των δύο πλευρών.

«Αναρχικά κινήματα εν Πύργω»,

«Άλλο αναρχικόν κίνημα εν Πύργω» [18](#)

Η οξύτητα των προβλημάτων που η σταφιδική κρίση δημιούργησε, όπως και τα γεγονότα τα συνδεόμενα με τις αντιδράσεις των σταφιδοπαραγωγών σφράγισαν το νεοεκδοθέν διαβατήριο της ελληνικής κοινωνίας για το μοντέρνο κόσμο, τον κόσμο των κοινωνικών αντιθέσεων, του «κοινωνικού ζητήματος». [19](#)

Διαβάζουμε σε φύλλο της εποχής: «Αν εδοκίμαζε κανείς έως προχθές ακόμη να ειπή καθαρός δημοσία την γνώμη του, ότι υφίσταται και εις τον τόπο μας εργατικόν ζήτημα, αληθινά ημπορούσαν και να γελάσουν όσοι θα τον ήκουον. Και όμως, όχι μόνον υφίσταται τοιούτον ζήτημα, αλλά έχει λάβει αρκετάς διαστάσεις...». [20](#)

Η σύγχρονη συμπίεση του αγροτικού κινήματος και των πρώιμων σοσιαλιστικών συλλόγων υπήρξε το καινούργιο στοιχείο που το σταφιδικό ζήτημα έφερε στην κοινωνική ζωή του νεαρού ελληνικού βασιλείου. Όπως είδαμε και όπως ήταν φυσικό, η κρίση και τα προβλήματά της απασχόλησαν κατά κύριο λόγο τους αναρχοσοσιαλιστές, στην οποία αφιέρωσαν μεγάλο μέρος της, έντυπης και μη προπαγάνδας και δραστηριότητάς τους.

Με αρκετή σιγουριά, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η προπαγάνδα αυτή με αφετηρία τα αστικά κέντρα της περιοχής, εξαπλώθηκε στα χωριά και στην ύπαιθρο, έχοντας ως αποδέκτες της κυρίως τους μικρούς ιδιοκτήτες και τους ακτήμονες εργάτες. [21](#)

Ας δούμε σε ένα άρθρο της δεύτερης περιόδου της *Επί τα Πρόσω* πώς περιγράφεται και αποτιμάται από τους ίδιους μια προπαγανδιστική εξόρμηση:

Προπαγάνδα. Την παρελθούσαν εβδομάδα η προπαγάνδα μας έκαμε επιτυχή εργασίαν. Την παρελθούσαν Δευτέραν τρεις σύντροφοι εξέδραμον ανά τα δυτικά χωριά των Πατρών.

Στα Καμίνια. Εν τω χωρίω τούτω η διάδοσις των αναρχικών ιδεών περιωρίσθη εις οικίας γνωστών φίλων μας, εν αις προσεκλήθημεν. Συζητήσεις ευρείαι και μετά σοβαρού ενδιαφέροντος διεξήχθησαν μεταξύ των παρευρισκομένων χωρικών, περί της υφιστάμενης αθλίας καταστάσεως καθώς και περί των ιδεών μας.

Στον Άγιο Βασίλειον (Βραχμών). Αλλ' ό,τι υπήρξεν εκτάτως επιτυχές διά τους προπαγανδιστάς μας ήτο η εν τω χωρίω Άγιος Βασίλειος δεξίωσις και ο ενθουσιαστικός ζήλος μετά του οποίου οι

κάτοικοι του χωρίου τούτου προσεφέρθησαν, όπως γνωρίσωσι καλύτερον τας αναρχικάς ιδέας. Το ενδιαφέρον των χωρικών μετ' ολίγην ώραν τοσούτον ηυξήθη, ώστε διακόσιοι περίπου άνθρωποι είχαν την τιμήν να εγγραφώσι... [22](#)

Έχουμε εδώ μια χαρακτηριστική μορφή προπαγάνδας, που τη συναντάμε σε όλα σχεδόν τα επαναστατικά κινήματα καθώς διαχέονται από τη μήτρα-πόλη στην ύπαιθρο. Ο προπαγανδιστής «απόστολος» αποτέλεσε μια τυπική μορφή του αναρχικού αγωνιστή, σε χώρες κυρίως της ημι-περιφέρειας με έντονο το αγροτικό στοιχείο, κυρίως Ιταλίας και Ισπανίας. [23](#) Από εδώ μπορούμε να υποθέσουμε δύο από τους περιορισμούς, οι οποίοι φαίνεται ότι υπήρξαν καθοριστικοί για τη σχέση των αγροτικών πληθυσμών με τις αναρχικές ιδέες.

Ο πρώτος και πιο σημαντικός σχετίζεται με το γεγονός ότι η ριζοσπαστική και επαναστατική κίνηση είναι μιας κατεύθυνσης, από την πόλη προς την ύπαιθρο και δύσκολα το αντίθετο. Αυτό συμβαίνει υποθέτουμε και για τον απλό λόγο ότι οι νεότερες ριζοσπαστικές ιδεολογίες είναι μέρος της «εγγράμματης κουλτούρας», του πολιτισμού δηλαδή που παράγει το Λόγο, και το πιο σημαντικό τον αναπαράγει και τον διαδίδει τεχνικά. Προνομιακός χώρος της διαδικασίας αυτής είναι η πόλη. Έτσι η διακίνηση της επαναστατικής κίνησης από τη μητρόπολη προς την ύπαιθρο και η υποδοχή της εκεί αναπόφευκτα φέρει όλους τους περιορισμούς και τις αδυναμίες του μητρικού χώρου. Δεχόμενοι αυτά, πρέπει παράλληλα να έχουμε κατά νου ότι οι σοσιαλιστικές ομάδες των αστικών κέντρων της Πελοποννήσου αποτελούνταν στην καλύτερη από λίγες δεκάδες μέλη, με εξαιρετικά περιορισμένες υλικές και πρακτικές δυνατότητες, βραχύβια παρουσία, έλλειψη πείρας και βάσεων που συνεπάγεται η απουσία παράδοσης, αντιμετώπιες με μια δύσπιστη κοινωνία και την αφοπλιστική καταστολή. Αυτό που υπάρχει είναι ουσιαστικά μικροί κύκλοι διανοούμενων νέων, ευαίσθητων στα μηνύματα της Ευρώπης, με κάποια επιρροή σε μερικές εκατοντάδες εργατών, και όχι ένα ριζοσπαστικό κίνημα που θα μπορούσε να εξαπλώσει τη δραστηριότητα και επιρροή του στον αγροτικό κόσμο. Πόσω μάλλον να μεταλλάξει και να δέσει τις ήδη υπάρχουσες αντιδράσεις των χωρικών σε ιδεολογικό κίνημα.

Ο δεύτερος περιορισμός αφορά στην ίδια τη φύση της ιδεολογικής προπαγάνδας, και δη στην ουσία της αναρχικής ιδεολογίας. Όπως χαρακτηριστικά λέγεται στο κείμενο «... περί της υφιστάμενης αθλίας καταστάσεως **καθώς και** περί των ιδεών μας». Χωρίζοντας σε δύο μέρη την συζήτηση έχουμε δύο στάδια, εκ των οποίων το ένα, το πρώτο, είναι το βατό, με την μεγαλύτερη ευκολία αποδοχής και πρόσληψης.

Σε αυτό συζητείται «η υφιστάμενη αθλία κατάσταση», συζήτηση η οποία αφενός στρέφεται σε γεγονότα γνωστά και, μέσα στην τραγικότητά τους, αδιαμφισβήτητα, ενώ αφετέρου διεξάγεται συζήτηση μεταξύ των δύο πλευρών, προπαγανδιστών και χωρικών, όπου προφανώς και οι δύο συμμετέχουν ισόποσα. Λίγα έως και καθόλου περιθώρια διαφωνίας και δυσπιστίας υπάρχουν εδώ. Στο δεύτερο στάδιο, το «περί των ιδεών», ο προπαγανδιστής αναρχικός πρέπει να εκθέσει τις απόψεις του και να κάμψει τις όποιες αντιρρήσεις θα υπάρξουν, κάτι που είναι σφόδρα πιθανό. Ακόμα και αν δεχτούμε το «εκτάκτως επιτυχές» της προπαγάνδας, αυτό κατά πρώτο λόγο αφορά στο «γνωρίσωσι καλύτερον» και λιγότερο στη «δεξίωσι» των αναρχικών ιδεών από τους χωρικούς. Αυτό που είναι απλό, δηλαδή η διαπίστωση μιας πραγματικότητας, ειδικά όταν αυτή είναι πασιφανής μέσα από τα προβλήματα και τις δυσχέρειές της, γίνεται εξαιρετικά περίπλοκο στο φωτισμό των αιτιών και στις δυνατότητες ξεπεράσματός τους. Ειδικά όταν το ξεπέρασμα που προτείνεται αφορά σε κάλεσμα για επαναστατική δράση, μέσω μιας ολικής ιδεολογίας που κοντράρει παραδεδομένεςπίστεις και αντιλήψεις. Για παράδειγμα, όπως οι αναρχικοί του Πύργου ομολογούν: «Αν μάλιστα δεν είχαμε να αντιμετωπίσουμε το ζήτημα της θρησκείας, αυτή (η προπαγάνδα) θα είχε λάβει μεγαλύτερες διαστάσεις». [24](#)

Από τη δυσκολία πρόσληψης του αναρχικού σύνολου λόγου από τον αγροτικό κόσμο οδηγούμαστε σε κάτι απότοκο αυτής, τη διαστρέβλωση δηλαδή και την παρερμηνεία. Αυτό μπορεί να γίνει πιο σαφές στο παρακάτω απόσπασμα ενός άρθρου, δημοσιευμένο σε εφημερίδα της εποχής που, πέρα από την αστεία του πλευρά, είναι χαρακτηριστικό του πώς μπορούσε να εννοηθεί η αναρχική ιδιότητα:

«...η οικογένεια Παναγιωτακαίων υπήρξεν η ένθερμος υποστηρικτής της εξουσίας... έχουσα ως αντιπάλους τας οικογενείας Λιαβαίων και Δρεμουλαίων, όλων εμμενόντων εις τα εσχάτως

αποφασισθέντα. Πρέπει να δεχθούμε τους κλητήρας έλεγαν οι μεν, όχι οι άλλοι, και ημείς δεν είμεθα αναρχικοί έλεγαν οι μεν, **εγώ θα γείνω αρχηγός της αναρχίας έλεγαν**, συμπλέκονται, μάχαιραι και πιστόλια εξαστράπτουσι και ολίγοι επί ελληνικότερον πυροβολισμοί πίπτουσι...» [25](#) Εδώ ο αναρχισμός υιοθετείται περισσότερο σαν ονομαστική ένδυσση των πράξεων αντίδρασης ενάντια στους κρατικούς μηχανισμούς, της απείθειας προς την νομιμότητα και λιγότερο, έως καθόλου, ως έμπρακτη κριτική και απόρριψη της υφιστάμενης τάξης πραγμάτων. Άλλωστε, είναι δύσκολο να θεωρήσουμε ως συνειδητούς αναρχικούς ανατροπείς τους παπάδες που «... συνενώθηκαν με το κίνημά μας διαμαρτυρίας ενάντια στην εξουσία και στους κεφαλαιούχους...».

[26](#)

Μια άλλη πλευρά της παρανόησης έχει να κάνει με τη χρήση της λέξης αναρχία και των παράγωγων της, σε μια τελείως διαφορετική κατεύθυνση από εκείνη που πρέσβευαν οι ριζοσπάστες της Πελοποννήσου. Διαβάζουμε σε άρθρο: «Τι τα θέλουσι τα πλούτη και τας περιουσίας οι πολίται όταν η ασφάλεια της ζωής των και των περιουσιών των είναι προβληματική, επικρατούντων των στοιχείων **της ανομίας και της αναρχίας**... Η περιουσία κλέπτεται ή αρπάζεται υπό του πρώτου τυχόντος, και ουκ έστιν ο ασφαλίτων αυτήν και ο αγρυπνίσων υπέρ αυτής, η ζωή, η τιμή, η υγεία του εισίν έκθετοι και μόνον εις το έλεος του Υψίστου». [27](#) Άλλού συναντούμε μια ελαφρώς διαφορετική διατύπωση: «Βεβαίως αυτή η κατάσταση είνε **αναρχική**, αφού ούτε του κανονισμού ο σκοπός, ούτε καμιά λογική –διά να μην είπωμεν και αξιοπρέπεια– επικρατεί». [28](#) Οι τίτλοι και τα άρθρα της εποχής είναι γεμάτα από παρόμοιες χρήσεις της λέξης, κάτι που βοηθά στο να εξηγήσουμε το γιατί και με ποιο σκεπτικό τα γεγονότα και τα κινήματα των χωρικών χαρακτηρίζονται τόσο εύκολα ως αναρχικά. Η απείθεια, η στάση και η εξέγερση, η οποιαδήποτε υπέρβαση της νομιμότητας, ασχέτως ιδεολογικών προϋποθέσεων, χαρακτηρίζονται ως αναρχικές εκδηλώσεις, για να στιγματιστούν επιπλέον με την παράλληλη χρήση της έννοιας του χάους και της ανομίας ως αντικοινωνικές.

Τα ανωτέρω συμφωνούν με τις απόψεις που υποστηρίζουν ότι τα κινήματα των χωρικών στην βορειοδυτική Πελοπόννησο, τους χρόνους της σταφιδικής κρίσης, κάθε άλλο παρά ως αναρχικά ή επαναστατικά με την οποιαδήποτε έννοια μπορούν να καταχωρηθούν. Το συμπέρασμα αυτό ισχύει μόνο εάν δεχτούμε ένα μεθοδολογικό λάθος. Το λάθος αυτό συνίσταται στην υιοθέτηση ενός ολικού τρόπου θέασης και ερμηνείας, προβληματικού για οποιοδήποτε κοινωνικό φαινόμενο, πόσο μάλλον για μια δυσερμήνευτη και δυναμική διαδικασία όπως τα κοινωνικά κινήματα. Έτσι, με αυτό τον τρόπο πρέπει να θεωρήσουμε ως στατική και συμπαγής, τόσο ως προς τη χρονική της ανάπτυξη όσο και ως προς τις κάθετες κοινωνικές της διαφοροποιήσεις, την αγροτική κοινωνία και τις αντιδράσεις που γεννιούνται σε αυτή, σε μια περίοδο μάλιστα κρίσης. Για να εξετάσουμε το εν λόγω ζήτημα διεξοδικότερα, μπορούμε να εξετάσουμε την θέση της ενιαίας έκφρασης διαμαρτυρίας όλων των κοινωνικών στρωμάτων των σταφιδοπαραγωγών περιοχών. [29](#) Προφανώς οι οικονομικές συνέπειες της κρίσης έγιναν αισθητές από όλα τα στρώματα του πληθυσμού, άμεσα ή έμμεσα συνδεδεμένα με τη σταφίδα και το εμπόριό της. Αυτό όμως δεν μπορεί να σημαίνει ότι καταργούν τις προϋπάρχουσες έντονες αντιθέσεις, τις οποίες οι αναρχοσοσιαλιστές κωδικοποιούσαν στο ζεύγος Πλούσιοι-Λαός [30](#) ή τη διαπίστωση ότι οι συνέπειες της κρίσης σήμαιναν το ίδιο πράγμα για όλους.

Διαβάζουμε σε άρθρο της εποχής: «...η εμπορική τάξις ης τινός περικόπτονται τα εμπορικά κέρδη, οι μεγαλοκτηματίαι, ων αι περιουσίαι δεν αποδίδουσι πλέον το άλλοτε εισόδημα, ή τουλάχιστον ανάλογον τοιούτον, οι κάτοχοι ολίγων στρεμμάτων οι παράγοντες ολίγας μόνο χιλιάδας, ων το εισόδημα δεν επαρκεί πλέον εις τας καθημερινάς ανάγκας και οίτινες πάντοτε καθ' ημέρας περιορίζουσι τας οικογενειακάς των δαπάνας, η τελευταία τάξις τουτέστιν των σταφιδοκτηματιών, οίτινες δεν βλέπουσι μεν βελτιούμενην την θέσιν ην ονειροπόλουν άλλοτε, αλλ' έχουσι ακόμη το ψωμί των και τα αναγκαιούντα αμέσως και απολύτως εις τας οικογενείας των...». [31](#) Είναι σαφές ότι για τις ανώτερες τάξεις η κρίση σημαίνει μείωση και περικοπή εσόδων, ενώ για τους μικρούς καλλιεργητές πρόβλημα επιβίωσης. Η κρίση είναι αρκετά πιθανό ότι επιδείνωσε και όξυνε την κοινωνική αντίθεση μεταξύ του «κόσμου του πλούτου» και του «κόσμου της πείνης», ότι έκανε πιο ορατή μια προϋπάρχουσα κατάσταση. Σύμφωνα με τα λόγια ενός χωρικού: «Αυτόν το φαύλον σύστημα πρέπει ν' αλλάξει. Φαντάσου ημείς να πληρώνουμε φόρους και οι τρανοί, οι

πολιτευόμενοι να μην πληρώνουν. Γιατί αυτή η αδικία;... Αλλά για το φτωχό και απροστάτευτο είνε νόμος και οι χωροφυλάκοι έχουν σχοινιά για δέσιμο και ξύλο για να ρίξουν, για τους τρανούς όλα περνούν». [32](#)

Επιπλέον, οι ανώτερες οικονομικά ομάδες, μεγαλέμποροι, μεγαλοκτηματίες, τραπεζίτες κτλ. είναι ομάδες οργανωμένες κοινωνικά για την προώθηση των συμφερόντων τους, στέκονται δίπλα και εντός του κρατικού μηχανισμού, έχουν δηλαδή συμπεριφορά τάξης, κάτι που κάνουν άμεσα ορατό με την εξωτερική τους εικόνα ως τέτοιας. [33](#)

Οι αντιθέσεις και οι διαχωρισμοί, η εκατέρωθεν καχυποψία, ενίοτε και η έχθρα, δεν πρέπει να υποβαθμιστούν λόγω των πάνδημων κινητοποιήσεων ή της υποστήριξης των αιτημάτων από όλες τις κοινωνικές ομάδες. Ο Κορδάτος εξηγεί –παρ’ όλες τις επιφυλάξεις μας δεν έχουμε λόγο να διαφωνήσουμε– ότι πολλά από τα αιτήματα, όπως αυτό της «παρακράτησης», ρίχονταν από τους μεγαλέμπορους και οι σταφιδοπαραγωγοί ακολουθούσαν παραπλανημένοι. [34](#) Ακόμα όμως και έτσι, και παρόλο που η παρακράτηση δημιούργησε και «εσωτερικό» πρόβλημα στις ανώτερες τάξεις [35](#), «... την επέβαλε την παρακράτησιν ο λαός παλαιύων καθ’ όλων, εναντίων χιλίων συμφερόντων των πολωνύμων αυτού εκμυζητών και των πολλών αυτού βδελλών...». [36](#)

Παραθέτουμε ακόμη ένα παράδειγμα της αντίθεσης, που αφορά και στο πρόσωπο του Βασιλιά, τον με κοινή αποδοχή αποδέκτη των παραπόνων και των ελπίδων όλων: «Από τους μεγάλους του Πύργου, τους μεγαλέμπορους, τους μορφωμένους, ίσως και τους τοκογλύφους και τους εκατομμυριούχους, θα σας ειπούν μη περιμένετε τίποτα από τον λαόν που είνε αμόρφωτος και διεφθαρμένος... ο Βασιλεύς εμπορούσεν αν ήθελε να διορθώση την κατάστασιν... Μόνον εις τας λαϊκάς τάξεις του Πύργου δεν ακούσαμεν ότι την κατάστασιν αν θέλη εμπορεί να βελτιώση ο Βασιλεύς. Και τι αντ’ αυτού ακούσαμε; Την δύναμιν να βελτιώσωμεν την κατάστασιν την έχουμε ημείς στα χέρια μας. Δεν πρέπει να περιμένουμε τίποτα από κανένα για να μας σώση. Πρέπει **εμείς όλοι** οι εργαζόμενοι και φορολογούμενοι να **συνασπισθούμε**». [37](#)

Εδώ, το «εμείς όλοι» και το «συνασπισθούμε» μπορεί να σημαίνει μια πρώτη, ενστικτώδη όσφρηση της ξέχωρης κοινωνικά ομαδικής ταυτότητας και της ανάγκης πολιτικού προσδιορισμού της, τα δύο αναγκαία βήματα προς την ταξική συνείδηση.

«Τοιαύτη δε εργασία ανταλλαγής γνώμων και σκέψεων προς συνασπισμόν των εργατικών τάξεων ήρχισεν ήδη να γίνεται συστηματική και με πνεύμα αληθούς προπαγάνδας» [38](#) και δεν πρέπει βέβαια να ξεχνάμε ότι «...ο σπόρος των σοσιαλιστικών ιδεών εύρε ενταύθα καρποφόρον έδαφος, ερρίφθη εις γην αγαθήν, απαλήν, παρθένον από τέτοια πράγματα και ηυξήθη καταπληκτικώτατα, διεδόθη ευρύτατα...» [39](#) και «θα κηρύξουν την κοινωνικήν επανάστασιν... Το εγερθέν κοινωνικόν ζήτημα είναι μέγα και λίαν επικίνδυνον, το μόνον ζήτημα υπό τοιαύτην εντελώς σοσιαλιστικήν μορφήν». [40](#)

Η συγκυρία και η δυναμική, οι προυπάρχουσες αντιθέσεις, η σύγκρουση συμφερόντων και, γιατί όχι, η επιρροή κάποτε των ριζοσπαστικών ιδεών, δυνατόν να σπάσουν την ήδη εύθραυστη συμμαχία και την απατηλή ταυτότητα στόχων. Τότε η «λαϊκή δράση» [41](#) μπορεί να πάρει μορφές καθόλα αντίθετες στην καθεστωτική λογική διεκδίκησης. Γράφει η Πελοπόννησος: «Μετά την εν Αλυσσώ συνέλευσιν των χωρίων εν η ωμίλησαν οι κ.κ. Α. Γεωργακόπουλος και Σακελλάρης υποδείξαντες τας χωρικούς ότι ούτοι πρέπει να αφήσωσι τα επαναστατικά κινήματα και να ζητήσουν παράτασιν της πληρωμής των χρεών των». [42](#) Στην ίδια εφημερίδα ο «μεγαλειτέρα κεφάλαια διαθέτοντα εις τα χωρία τραπεζίτης κ.Ι.Θ. Ψημένος» χαρακτηρίζει τα κινήματα των χωρικών στασιαστικά και καλεί την κυβέρνηση να λάβει μέτρα, διευκρινίζει δε ότι «πολλοί των χωρικών δεν συμφωνούσι με τους επαναστάτας». Ομοίως, ο μεγαλέμπορος και τραπεζίτης Ξ. Τριπόδης καλεί τους χωρικούς «να διεκδικήσωσι τα δικαία των διά νομιμοτέρας οδού» και ο πλούσιος έμπορος Γ. Παπασπυρόπουλος θεωρεί ότι «ολίγοι είναι οι στασιασταί, ούτοι δε εμποδίζουν τους λοιπούς το να αποστέλλωσι σταφίδα». [43](#)

Συμπέρασμα

Με σχετική βεβαιότητα πρέπει να παραδεχθούμε ότι, μιλώντας για τα αγροτικά κινήματα της βορειοδυτικής Πελοποννήσου της εποχής της σταφιδικής κρίσης, θα διστάζαμε να τα καταχωρίσουμε ως ιδεολογικά κοινωνικά κινήματα, και δη ριζοσπαστικά ή αναρχικά. Η οχύρωση όμως της θέσης αυτής με το επιχείρημα του πάνδημου χαρακτήρα των κινητοποιήσεων ή την

καθεστωτική απεύθυνση των αιτημάτων, στο Κράτος ή στο Βασιλιά, δεν φαίνεται αρκετά πειστική. [44](#) Αφενός γιατί το «πάνδημο» δεν σημαίνει απαραίτητα και ταυτότητα συμφερόντων ή ελατηρίων (η επιβίωση για κάποιους, η διαφύλαξη των κερδών για άλλους), αφετέρου γιατί στο Κράτος, σαν άμεσο διαχειριστή της οικονομικής και κοινωνικής ζωής που νομοθετεί και επιβάλλει την πολιτική, είναι φυσικό να στρέφονται τόσο η διαμαρτυρία όσο και η προσδοκία λύσης. Η επίκληση της «κοινωνιστικής κοινωνίας» από τους σοσιαλιστές δεν σημαίνει και πολλά για τα συντριπτικά προβλήματα επιβίωσης, ενώ η διορθωτική παρέμβαση του Κράτους επιβάλλεται ως η μόνη άμεση λύση. [45](#)

Αυτό που ασφαλέστερα μας απαγορεύει το χαρακτηρισμό ριζοσπαστικό ή αναρχικό, είναι κατά πρώτον η αδυναμία πρόσληψης του αναρχικού λόγου από τους χωρικούς. Αυτό θα σήμαινε το σπάσιμο ισχυρότατων παραδοσιακών πεποιθήσεων και συμπεριφορών, κάτι που όπως είδαμε δύσκολα μπορούσε να γίνει. Η υιοθέτηση του αναρχισμού γίνονταν με δύο τρόπους. Αφενός, με το σύνθημα της διαστρέβλωσης, αποδίδοντας δηλαδή νοήματα ξένα ως προς αυτόν ή ντύνοντας με τον αναρχισμό πράξεις και συμπεριφορές που διατηρούν μια εξωτερική ομοιότητα με την αναρχική πράξη, ωστόσο εντάσσονται σε παραδοσιακές πρακτικές αντίδρασης, σε πλαίσιο διαφορετικό. Αφετέρου, με την αποδοχή ενός πρώτου «επιπέδου» της ριζοσπαστικής κριτικής, αυτού δηλαδή που αφορά στην κατάδειξη των προβλημάτων και στο ρόλο των θεσμών και μηχανισμών σε αυτά, ταυτόχρονα όμως με την παράλληλη και ξεκάθαρη αμηχανία ή και άγνοια του δεύτερου «επιπέδου». Εκείνου δηλαδή που ζητά την πλήρη απόρριψη των θεσμών ή της σύνολης κοινωνικής οργάνωσης. Έτσι, οι λαϊκές τάξεις και οι σταφιδοπαραγωγοί μπορεί να δυσφορούν με τους κρατικούς θεσμούς και με τους πλουσίους, αυτό όμως που στην ουσία καταδικάζουν είναι τα συμπτώματα διαφθοράς και διάλυσης των θεσμών αυτών. Καταδίκη που αφορά σε πρόσωπα ή καταστάσεις και όχι στη θεσμική λογική ως τέτοιας. [46](#)

Δεύτερον και εξίσου σημαντικό ήταν η έλλειψη κινήματος με συνέχεια και συνοχή, κάτι που μπορούσε να γίνει μόνο στις, και από, τις πόλεις. Θα ήταν χτυπητή δυσαναλογία και ουσιαστικά αδύνατη η ύπαρξη ενός μαζικού αναρχικού αγροτικού κινήματος στην ύπαιθρο χωρίς να υπάρχει κάτι ανάλογο και στις πόλεις. Η κίνηση είναι πάντα από τα αστικά κέντρα προς την επαρχία, πράγμα που όπως είδαμε έγινε και στο παράδειγμα της Ισπανίας, αλλά και αλλού, καθώς «χαρακτηριστικό στοιχείο του ιταλικού αναρχισμού είναι ότι αναπτύσσεται κυρίως στις πόλεις, και ιδίως στα βιομηχανικά κέντρα, ως πολιτική έκφραση των προλετάρων, παρόλο που αστικοποιήθηκαν πρόσφατα και πολλοί από αυτούς προέρχονταν από αγροτικές περιοχές». [47](#) Πρέπει να είμαστε όμως προσεκτικοί στο να μην υποθέσουμε ένα κίνημα αδιαφοροποίητο και συμπαγές, τόσο ως προς τα αιτήματα και τους τρόπους διαμαρτυρίας όσο και ως προς την κοινωνική συμμαχία που το στηρίζει. Όσο αδιαμφισβήτητη και αν προβάλλει η κυρίαρχη ιδεολογία στους σταφιδοπαραγωγούς πληθυσμούς, υπάρχουν πάντα ρωγμές και ρήξεις στο οικοδόμημά της. Είδαμε ότι η σοσιαλιστική αναρχική προπαγάνδα είχε εξαπλωθεί και στα χωριά και δεν μπορούμε να αρνηθούμε στις εκτιμήσεις των ίδιων των πρωταγωνιστών μια βάση αλήθειας. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι οι αναρχικοί αγωνιστές πρωταγωνίστησαν στις κινητοποιήσεις και διόλου απίθανο να επηρέαζαν κάποιο κομμάτι των μικρών παραγωγών και ακτημόνων στις συγκυρίες της εποχής. Πέρα από αυτά, οι κοινωνικές αντιθέσεις, όπως εκφράζονταν από τις μεγάλες οικονομικές ανισότητες, τις αντιλήψεις και τη συμπεριφορά των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, μας επιτρέπουν να μιλάμε για ημι-ταξική συνείδηση, τόσο από τα πάνω, που είναι και πιο ξεκάθαρη, όσο και από τα κάτω.

Λογική φαίνεται λοιπόν μια ερμηνεία που υποθέτει ένα αγροτικό κίνημα το οποίο σαφώς δεν ορίζεται ως ριζοσπαστικό ή αναρχικό, ως ιδεολογικό κοινωνικό κίνημα δηλαδή. Αποφεύγει παρόλα αυτά μια συμπαγή και ολική προσέγγιση, η οποία σκεπάζει τις ιδεολογικές και κοινωνικές αντιθέσεις και συγκρούσεις στο εσωτερικό του, ερμηνεύοντας στατικά μια πολυδύναμη κοινωνική διαδικασία όπως τα κοινωνικά κινήματα.

Αντί επιλόγου

«Οργάνωσις πολλών ετών κινήματος προς αποτέφρωσιν του Υποθηκοφυλακείου και των Συμβολαιογραφείων του Πύργου διά την εξαφάνισιν των αγροτικών χρεών. Πώς παρεστάθη ψευδώς ότι αρχηγός του κινήματος ήτο ο Πέτρος Αυγερινός. Κατάδοσις του κινήματος εις την

Εισαγγελίαν. Ο ρόλος ενός δικηγόρου. Άλλαι εκπληκτικά λεπτομέρειαι». Του εν Αθήναις επιφανούς συμπολίτου και συνεργάτου «Νοσταλγού» 48

«Κατά το 1896 ένας νέος γνωστός υπό το όνομα Κοψοχειλής (Πάνος) επεσκεπτετο τους δύο πρωτεργάτας τότε της εν Πύργω σοσιαλιστικής κινήσεως με τον σκοπόν να τους ανακοινώση κάτι σοβαρόν. Ο Κοψοχειλής ήτο ρεμεσέρης το επάγγελμα, γνωστός δε διά τον παλληκαρισμόν και την γενναιοφροσύνην του, αλλά και πολύ συνετός και μετριοπαθής, διά τούτο δε απήλυνεν εξαιρετικής τιμής από τους παλληκαράδες της εποχής εκείνης, όχι μόνον του Πύργου αλλά και των περιχώρων.

Αυτός εις τον «Αγιοργίτικο δρόμο» έκαμε την συζήτησιν με τους δύο σοσιαλιστάς εκ Πύργου διά να απαλλαγούν οι εργαζόμενοι από τα νύχια των εκμεταλλευτών, διότι δεν μπορούσε να βλέπη υποδουλωμένον εις τους τοκογλύφους ένα ολόκληρο λαό και ήθελε να τους δώση την βοήθεια να ελευθερωθούν.

Είχε διακοσίους «γκράδες» εις την διαθεσιν του, θα πήγαιναν εις το υποθυκοφηλάκειον «θα βγάλουμε όλα τα βιβλία έξω και φωτιά! Όταν θα φθάσουμε έως εκεί πολλοί θα ευρεθούν να μας βοηθήσουν διά να κάψουμε με μιας όλα τα αρχεία των συμβολαιογράφων. Εννοείτε τώρα τι γλέντι έχει να γείνη εκείνο το βράδυ! Σε μια, δυο, τρεις το πολύ ώρες, όλοι οι δουλοπάροικοι των τοκογλύφων θα είναι ελεύθεροι».

Οι σοσιαλισταί δεν εδέχθησαν να βοηθήσουν, διότι, ως απεκάλυψαν, αυτούς τους ενδιέφερον η καταπίεσις διά να «ψαρεύουν» οπαδούς και συνεπώς ο Κοψοχειλής διά να επιτύχη προσεπάθησε να πείση τους μυηθέντας ότι αρχηγός του κινήματος ήτο ο Πέτρος Αυγερινός. Ο Αυγερινός έπεσε εις την παγίδα του Κοψοχειλή και εν πλήρει αγνοία του υπεβοήθησε τον οργανωτήν του κινήματος, ο οποίος με πολλούς χωρικούς επεσκέφθη τον Αυγερινό. Του είπε: “Όλα τα παιδιά αυτά Πέτρο να τα θεωρήσ δικά σου, έτοιμα να πέσουν και στη φωτιά για χάρι σου. Αρκεί να τους πης μια λέξιν μόνον. Το τι θέλει η καρδιά τους το ξέρεις. Έναν πόνο έχουν. Ότι πάσχουν από την τοκογλυφία. Και άλλο δεν θέλουν παρά να ελευθερωθούν από αυτήν”.

“Αλλά είναι κανένας άλλος”, είπεν ανύποπτος ο Αυγερινός, “που να μισή τους τοκογλύφους περισσότερο από μένα; Θέλετε να σας πω ότι αν μπορούσα θα έβανα φωτιά και θα τους έκαια. Αυτοί είναι οι βδέλλες που μας τρώνε όλους μας. Η νομίζετε ότι και εγώ δεν υποφέρω από την τοκογλυφίαν; Και εγώ είμαι φτωχός, όπως εσείς. Όλη μου η περιουσία και αυτό το σπίτι που κάθομαι, είναι καταχρεωμένα”.

Οι πάντες πίστεψαν τόσον ώστε ένας είπε, κατόπιν: “Ποτέ μου δεν θα το πίστευα αυτό, αν δεν το άκουα με τα ίδια μου τα αυτιά. Ο Αυγερινός αρχηγός, τι άλλο θέλουμε!”

Διά να συμβή όμως το ανήκουστον παρομοίας καταστροφής εις τον Πύργον, η Θεία Πρόνοια εβοήθησε να τα εξομολογηθή όλα ο Κοψοχειλής εις τον τότε δικηγόρον Α. Α. (προσωπικώς ο γράφων πιστεύει, χωρίς να είναι βέβαιος, ότι ίσως πρόκειται διά τον Αθανάσιον Σ. Αθανασιάδη, δικηγόρον, ετών 47 τότε). Ο δικηγόρος τίμιος άνθρωπος προησθάνθη το τι θα συναίβαινε με την κατάλυσιν του Κράτους από τον όχλον. Προσεποιήθη ότι το ήκουσε ως καλόν το σχέδιον και τον συνεχάρη δήθεν διά την πρωτοβουλίαν του να απαλλάξη τον τόπον από το κακόν της τοκογλυφίας. Όμως παρακάλεσε τον Κοψοχειλήν να του δώση μιας εβδομάδας προσθεσμίαν να προετοιμασθή. Αντί όμως αυτού ο δικηγόρος Α. Α. επήγεν εις τον Εισαγγελέα. Του απέσπασε τον λόγον της τιμής του ότι δεν θα διώξη κανέναν από τους κινήματίας και τότε του αφηγήθη τα πάντα και του υπέδειξε:

«Να καλέσης αυτούς τους ανθρώπους και αφού τους πης ότι οι αρχαί διατελούν εν γνώσει των ενεργειών και αποφασεών των, να τους καταστήσης υπευθύνους διά ό,τι έχει να γίνη και θα διατάξης αμέσως την σύλληψιν των, εάν δεν σου δώσουν τον λόγον της τιμής των και δεν ορκισθούν ότι τίποτε δεν θα κάμουν από όσα μελετούν».

Πράγματι δε οι χωρικοί φοβηθέντες προδοσίαν εσυγκρατήθησαν και υπεσχέθησαν να συμμορφωθούν με τας οδηγίας και νουθεσίας του Εισαγγελέως.

Το παράβολον σχέδιον εματαιώθη.»

2 Ακρόπολις, ο.π.

3 «Καταστατικόν του Δημοκρατικού Συνδέσμου του Λαού», Ελληνική Δημοκρατία, Α΄, αρ.1 (Πάτριαι, Μάιος 1877). Στο ίδιο φύλλο: «...τι τους μέλει (τους πλουσίους) για το Λαό και για κείνους που είναι στη δουλειά; Ο τόκος τρέχει, οι εργάτες γι' αυτούς εργάζονται. Ο γεωργός γι' αυτούς σπέρνει...»

4 Νέαι Ιδέαι, αρ.1760, 28 Ιαν. 1884 και αρ.1777, 15 Φεβρ.1884, αντίστοιχα.

5 Επί τα Πρόσω: «Αναρχία», αρ.(14)1, 1 Απριλίου 104 (1896),.Βλ. επίσης «Αμάθεια» και η «Η φωνή των εργατών», αρ.(16) 31, 4 Απριλίου 104 (1896) .

6 «Η φωνή των Εργατών», ο.π.

7 βλ. «Εργασία-Κεφάλαιον», ο.π.,αρ. (14)1, «Προς τους πλουσίους», αρ.(15) 2, 7 Απριλίου 104 (1896).

8 αρ.(30)17, 21 Ιουλίου 104(1896) βλ. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972, σς. 82-83 και Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, Πλέθρον, Αθήνα 1985, σς. 196-197.

9 «...οι διάφορες εκδοχές του ελληνικού μαρξισμού αρνήθηκαν να θεωρήσουν τους αγρότες γενικώς ως μια κοινωνική τάξη ή στρώμα, με οποιοδήποτε επαναστατική δυνατότητα», Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα 1975, σ. 378. (για την εξέλιξη της συζήτησης βλ. στο ίδιο σσ. 334-383). «Το αγροτικό ζήτημα... δεν απασχόλησε σοβαρά τον ελληνικό σοσιαλισμό πριν τη δημιουργία του ΣΕΚΕ. Το ενδιαφέρον τους ήταν στραμμένο όχι στην ύπαιθρο... αλλά στο άστυ», Γ.Μπουμπούς, *Το αγροτικό ζήτημα και οι έλληνες σοσιαλιστές στις αρχές του ΧΧου αιώνα*, Δοκιμές, τ. Β΄, Σεπτέμβριος 1994, σς. 119-128.

10 Επί τα Πρόσω, *Ανά την γην*, αρ. (18)5, 28 Απριλίου 104 (1896).

11 Ο.π., *Πολλά και διάφορα*, αρ. (17) 4, 21 Απριλίου 104 (1896) .

12 Νέον Φως, *Σας ενοήσαμεν*, αρ.20, 7 Μαρτίου 1899.

13 Ο.π., *Γην ορώμεν*, αρ. 5, 10 Νοεμβρίου 1898.

14 Ο.π., *Ο χειμώνας και η φτώχεια*, αρ.10, 6 Δεκεμβρίου 1898.

15 Ο.π., *Χρονικά*, αρ.6, 8 Νοεμβρίου 1898. Αλλού διαβάζουμε «Γιατί ο μικρός λαός υβρίζεται, περιφρονείται, κλέφτεται και τυρρανεύεται...; Γιατί είναι αμαθής...», *Φτώχεια και εφημερίδες*, αρ.3, 18 Οκτωβρίου 1898.

16 Ο.π., *Εκμεταλλευτής και Εργάτης*, αρ. 20, 7 Μαρτίου 1899.

17 Ο.π., *Ουδέποτε*, αρ. 10, 6 Δεκεμβρίου 1898.

18 Πελοπόννησος, αρ. 4565, 14 Ιουλίου 1904 και αρ. 4582, 3 Αυγούστου 1904 αντίστοιχα.

19 «Το μέγα ζήτημα των καθ' ημάς χρόνων, το οποίον κατά το τελευταίον ήμισυ του αιώνας τούτου συγκυκά την ευρωπαϊκήν κοινωνίαν», *Ο σύγχρονος κοινωνισμός*, Νέαι Ιδέαι, αρ.1775, 13 Φεβρ. 1884. «Το δεύτερον της κρίσεως αποτέλεσμα... έσται η δημιουργία αγροτικού ζητήματος εν Ελλάδι, ελευθέρα ευτυχώς, μέχρι τούδε, παντός επικινδύνου κοινωνικού προβλήματος ως τα συνταράσσοντα πολλά των γηραιών Κρατών της Ευρώπης», στο *Ψήφισμα του Πατραϊκού Λαού, μεθ' υπομνήματος περί του Σταφιδικού Ζητήματος*, Εν Πάτριαι, 1893.

20 Ακρόπολις, αρ.5801, 4 Μαΐου 1896. Σε άρθρο του το Σκριπ καταγγέλλει τους «... κοινωνιοφιλόσοφους, οι οποίοι ανεφάνησαν και εις την Ελλάδα και χωρίς να υπάρχει καμμία ανάγκη εξήτησαν να γεννήσουν ζητήματα κοινωνικά», *Οι αναρχικοί*, αρ.428, 6 Νοεμβρίου 1896. Η Εστία προειδοποιούσε ότι οι «...εφησυχάζοντες ότι το ελληνικόν έδαφος είνε απρόσφορον όπως φημή το σπέρμα της αναρχίας, λησμονούν ότι διά τοιαύτα διδάγματα παν έδαφος είνε πρόσφορον», *Οι καρποί*, αρ.250, 7 Νοεμβρίου 1896.

21 Γράφει η Εστία «οι εν Ελλάδι αναρχικοί είχαν μεταφέρει το κέντρον της ενεργείας των εν Πάτραις, ότι ανενόχλητοι και εκεί εδίδασκον εν υπαίθρῳ τον διά του εγκλήματος πόλεμον κατά της κοινωνίας», αρ.250, ο.π. Όπως οι ίδιοι αποτιμούν τη δράση τους, «δεν φείσθησαν σε όλο το διάστημα κόπους για να διοργανώσουν διαλέξεις και δημόσιες συζητήσεις στην Πάτρα και στα γύρω χωριά, επεκτείνοντας όλο και περισσότερο τη βάση της αναρχικής ιδεολογίας **στους ακτήμονες κυρίως αγρότες**», στο *memoire* του Εργατικού Αναρχικού Συνδέσμου της Αθήνας, από κοινού με τις ομάδες της Πάτρας και του Πύργου, προς το Διεθνές Επαναστατικό Συνέδριο στο Παρίσι (1900) δημ. στο *Les Temps Nouveaux, supplement litteraire*, n.23 (1900), σελ. 193. βλ και .Κ. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά*, ο.π., σς. 167-171, Κ.Αρώνη-Τσίχλη, *Το σταφιδικό*, ο.π., σς. 92-92, Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό*, ο.π., σς. 199-200.

22 Επί τα Πρόσω, αρ. 35, 8 Φεβρ. 1898 βλ. και Μ.Δημητρίου, *Το ελληνικό*, ο.π., σελ. 220.

23 «Οι ιδέες του αναρχισμού... είχαν διαδοθεί στις περιοχές του (ισπανικού) νότου από περιοδεύοντες προπαγανδιστές κι ακόμα περισσότερο από αναρίθμητες μπροσούρες και φυλλάδια...» Τζ.Τζολ, *Οι αναρχικοί*, Επίκουρος, Αθήνα 1975, σελ. 269. βλ. και σς. 251-285 για την επιρροή των αναρχικών ιδεών στους «ακτήμονες αγρότες και στους μικρογεωργούς» του ισπανικού νότου, όπου διαπιστώνεται η εντυπωσιακή ομοιότητα με το ακροατήριο των Ελλήνων αναρχικών.

24 Στο *rapport* των αναρχικών του Πύργου προς το Διεθνές Επαναστατικό Συνέδριο στο Παρίσι (1900), δημ. στο *Les Temps Nouveaux*, ο.π., σελ. 244. βλ. και Π. Νούτσου, *Η σοσιαλιστική*, ο.π., σς. 297-299, Κ. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά*, ο.π., σς. 172-173, Γ. Κορδάτου, *Ιστορία του εργατικού*, ο.π., σς. 90-91 και Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Το σταφιδικό*, ο.π., σς. 93-94, που όμως δεν αναφέρει τη φράση.

25 Πελοπόννησος, *Τα εν Πύργω-Εμφύλιος συμπλοκή εν Βαρβασαινή*, αρ.1234, 26 Σεπτ. 1895.

26 *Rapport*, όπ.π.

27 Χρόνος (Πάτρα), αρ. 152, 11 Αυγ.1899.

28 Ακρόπολις, *Εν τη βουλή-Αναρχία*, αρ.6425, 3 Φεβρ.1900.

29 Για παράδειγμα «...ο αγώνας για τη σωτηρία της σταφίδας και ολόκληρων των σταφιδικών πληθυσμών εκφράζει μια σφαιρική διαμαρτυρία όλων των πληττομένων από την κρίση κοινωνικών στρωμάτων. Οι πληττόμενοι πληθυσμοί εναποθέτουν το μέλλον τους στο κράτος...», Κ.Αρώνη-Τσίχλη, *Ο πόλεμος*, ο.π.,σελ248.

30 Για την αντίθεση αυτή «..ενταύθα έχομεν δύο διαφορετικά στρατόπεδα, το εν από 30-40 χιλιάδας σφιδοκτήμονας με λερωμένας φουστάνελλας με τσαρούχια κάπα και φέσι ως δούλοι ταπεινώς υποκλίνοντες ενώπιον του τοκογλύφου και ονομάζοντες αυτόν αφέντην... και έτεραν τάξιν από 300-500 σταφιδολόρδους, κατά το θεαθήναι ενδεδυμένους με ωραία ευρωπαϊκά ενδύματα, κατά το μάλλον ή ήτον εγγραμμάτους...», Ακρόπολις, αρ.4312, 31 Ιαν. 1894.

31 Ακρόπολις, αρ. 4812, 5 Ιουλ.1895.

32 Ακρόπολις, *Πώς σκέπτεται ο λαός των επαρχιών-από τον Πύργον-πέμπτη επιστολή*, αρ.5574, 14 Σεπτ. 1897.

33 «Εις το Κιάτον η τάξις των επιστημόνων, μεγαλοκτηματιών και εμπόρων διατηρεί λέσχη εν νεοδημήτω λαμπρά οικία, με σφαιρηστήριον, ανγνωστήριον, κτλ.», Ακρόπολις, αρ.7553, 14 Μαρτ. 1903.βλ. επ. και υπ.54.

34 Γ.Κορδάτος, *Ιστορία αγροτικού*, ο.π., σελ.176.

35 «οι τοκογλύφοι αντιδρούσαν στο μέτρο αυτό, γιατί καταλάβαιναν πως η εκμετάλλευση του αγρότη ξεφεύγει από τα χέρια τους και περνά στον σταφιδέμπορο...», ο.π.

36 Ακρόπολις, *Πώς σκέπτεται ο λαός των Επαρχιών-από τον Πύργον-πρώτη επιστολή*, αρ.5564, 4 Σεπτ. 1897. Σε επιστολή, η επιτροπή των σταφιδοκτημόνων Κυπαρισσίας (16 Νοεμβρίου 1894) καταγγέλλει τους σταφιδέμπορους «...οίτινες καταπνίγουσι την υπέρ της παρακρατήσεως φωνήν των σταφιδοκτημόνων των περί αυτύς χωρίων...».

37 Ακρόπολις, ο.π., *Τρίτη επιστολή*, αρ. 5567, 7 Σεπτ. 1897.

38 Ακρόπολις, ο.π., *Τέταρτη επιστολή*, αρ. 5569, 9 Σεπτ. 1897. Παρακάτω διαβάζουμε: «Τότε θα εκδηλωθή η άλλη ενέργεια όπως εκδιωχθούν και οι άλλοι Ετέμ πασάδες, οι εσωτερικοί της Ελλάδος, όπως εδώ εις τον Πύργων αποκαλούν τους δημάρχους και βουλευτές τους». πρβλ. με το «οι Τούρκοι δεν είναι μονάχα στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία, αλλά και μέσα στο σπίτι μας», σε άρθρο του Δημοκρατικού Συνδέσμου βλ. Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό*, ο.π., σελ. 104 και «ποια διαφορά έχουν τα παχύδερμα ταύτα κτήνη, τα καλούμενα Έλληνες και χριστιανοί από τους Βεγγαζίους;» Νέον Φως, αρ. 23, 4 Απρ. 1899.

39 Ακρόπολις, *Πατρινά νέα*, 28 Αυγ. 1896.

40 Ακρόπολις, *Προσοχή εις τας Πάτρας και τον Πύργον*, αρ. 4814, 7 Ιουλ. 1895.

41 Την οποία προπαγάνδιζαν οι αναρχικοί βλ. Επιθεώρησις, αρ. 477, 12 Ιουν. 1895 για την ομιλία του Ι. Μαγγανάρα που αναλώθηκε στη σημασία της λαϊκής δράσης, παρά σε απόψεις για το σταφιδικό.

42 Πελοπόννησος, *Ο διακανονισμός των χρεών*, 1895.

43 Ο.π., *Η κατάσταση εν Πύργω*, (σε δύο συνέχειες) 1895.

44 Και στην Θεσσαλία, όπου ασφαλέστερα μπορούμε να μιλάμε για οξείες κοινωνικές αντιθέσεις και συγκρούσεις, έχουμε «πάνδημα» συλλαλητήρια και παρόμοιες μορφές διαμαρτυρίας, με ίδιας λογικής αιτήματα και αποδέκτες βλ. Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικό ζήτημα και Αγροτικό κίνημα, Θεσσαλία 1881-1923*, Παπαζήσης, Αθήνα 2005.

45 Βλ. άρθρο της εφ. Μεταρρυθμιστής, γραμμένο μάλλον από τον Ι. Μαγγανάρα, *Εκ των σταφιδοφόρων επαρχιών*, αρ. 18, 15 Φεβρ. 1894 στο Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική*, ο.π., σελ. 74 και 236-238. Για τις θέσεις των αναρχικών για το σταφιδικό και το μεταρρυθμιστικό ρόλο του Κράτους, βλ. Μ. Χουμεριανού, *Αγροτική κρίση*, ο.π., σς. 214-224.

46 Βλ. τα άρθρα που αναφέρονται στις σημ. 56, 60, 61, 62.

47 Φ. Μπερτολούτσι, *Τόποι και μύθοι στον αναρχισμό της Ιταλίας το 19ο και 20ο αιώνα*, Ευτοπία, τ. 13, Μάρτιος 2006, σς. 19-33. Στο ίδιο αναφέρεται κείμενο του **E. Malatesta** «...στις υπόλοιπες περιοχές του ηπειρωτικού και νησιώτικου Νότου, όπου επικρατούσε μεγαλύτερος αναλφαβητισμός, μεγαλύτερη καταπίεση από την οικονομική μιζέρια και μεγαλύτερη αποκτήνωση από τις θρησκευτικές προλήψεις, το κίνημα δεν κατάφερε να κινησει το ενδιαφέρον των, αμόρφωτων σε μεγάλο βαθμό, αγροτικών μαζών...». Βλ. και *Πολιτικές και πολιτιστικές πρακτικές του Αργεντινικού αναρχισμού*, J. Suriano, Μνήμων, τ. 24, Αθήνα 2002, σς. 11-28 για το παράδειγμα της Αργεντινής.

48 Το κείμενο περιλαμβάνεται σε άρθρο που δημοσιεύτηκε στον «*Οδηγό πόλης Πύργου*», έκδοση της πυργιώτικης εφημερίδας Αυγή, τμήμα του κεφαλαίου «*Ένα τρίπτυχον ληστών, Καρατόμησις-Εγλήματα-Τοκογλυφία*», σελ. 33-36. Ο συντάκτης του άρθρου σημειώνει ότι το κείμενο δημοσιεύτηκε με τη μορφή άρθρων στην Πατρίδα Πύργου, με έναρξη δημοσίευσης 10 Φεβρ. 1935. Υπάρχει σε ψηφιακή μορφή στο www.anarkismo.net/greece/history_of_anarchism/.